

АЛЬТЕРНАТИВНІ МОДЕЛІ МІЖНАРОДНОГО ПОРЯДКУ

Коппель О. А.,

*доктор історичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Пархомчук О. С.

*доктор політичних наук,
професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Стаття присвячена важливій науковій проблемі формування нового міжнародного порядку. Визначаються особливості формування нового міжнародного порядку, його глобальні тенденції та регіональні особливості. Особлива увага приділяється альтернативним моделям нового міжнародного порядку, які сформувались у процесі системної еволюції міжнародних відносин, місцю України в сучасному міжнародному порядку.

Статья посвящена важной научной проблеме формирования нового мирового порядка. Определены особенности формирования нового мирового порядка, его глобальные тенденции и региональная специфика. Особое внимание уделено альтернативным моделям нового мирового порядка, которые сформировались в процессе системной эволюции международных отношений, месту Украины в современном мировом порядке.

Dedicated to an essential scientific problem of the new world order forming. The peculiarities of new order composition and its global and regional trends are accentuated. Main attention is focused on alternative models of the new world order within the system evolution of international relations and Ukraine place in the new world order.

Ключові слова: міжнародний порядок, міжнародна система, суверенітет, новий світовий порядок, глобальні тенденції, глобальні держави, США, КНР, Індія, ісламізм.

Постановка проблеми. Дослідження проблем становлення нового міжнародного порядку актуальне передусім з огляду на глобальні зміни, які відбуваються в світі. У міжнародному житті стверджуються нові центри прийняття політичних рішень, зокрема КНР, Індія, держави ісламського світу, здатні не просто впливати на вже існуючі правила «глобальної гри», але й доповнювати їх чи навіть визначати нові правила. Вестфальські принципи оскаржуються з усіх сторін, і з ностальгією пригадуються альтернативні моделі як похідні від цивілізаційних уявлень про порядок загалом. У цьому контексті особливого значення набуває аналіз специфіки конкурентних моделей міжнародного порядку, зокрема КНР, Індії, «ісламської концепції міжнародного порядку».

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Предмет нашого дослідження вивчався побічно як у вітчизняній, так і в зарубіжній науковій думці. Теоретичні і методологічні аспекти дослідження міжнародного порядку аналізуються, зокрема, в працях Е. Баталова, А. Богатурова, І. Валлерстайна, А. Кінга, Л. Міллера, Р. Робертсона, А.-М. Слоттер, С. Шергіна, Дж. Розенау, М.Фесенка, С. Хантінгтона, М. Ялі, проблеми формування нового світового порядку – в працях З. Бжезинського, У. Грейдера, Г. Кіссінджера, Р. Літтла, Дж. Найя, Я. Тінбергена, Ф. Фукуями, Д. Хелда, Н. Хомського та ін. Ці та інші роботи заклали фундамент для застосування методологічних принципів і підходів у рамках парадигми порядків до політологічного аналізу його конкурентних моделей у контексті системної еволюції міжнародних відносин. Незважаючи на наявність певних напрацювань у цій сфері, загалом можемо констатувати відсутність узагальнюючих публікацій, які б були повністю присвячені вивченню предмету нашої статті.

Мета – визначити й охарактеризувати альтернативні моделі міжнародного порядку, їх характерні риси, які формувались історично в процесі системної еволюції міжнародних відносин, на основі міждисциплінарного синтезу міжнародно-політичної науки, історії та соціології, що дає змогу

окреслити як ключові питання в подальшій теоретизації міжнародного порядку та основні напрями подальшої наукової розвідки, так і можливі напрями трансформації сучасного міжнародного порядку з урахуванням необхідності модернізації Вестфальської світополітичної моделі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Авторський аналіз базується на визнанні того, що системний підхід відкриває нові можливості та перспективи для більш глибокого осмислення міжнародних відносин як системи військово-політичних, політичних, економічних та інших відносин між державами та іншими учасниками світової політики, яка формує міжнародний порядок і взаємодію між державами-акторами та для прогнозування їхнього майбутнього розвитку.

Ідеї світополітичного регулювання формувались в американо-європейській, переважно ліберальній традиції, їх створювали західні ідеологи. Тому важливе наукове значення для дослідження міжнародного порядку має і проблема «початку» науки про міжнародні відносини, її виникнення та розвитку в контексті парадигмальної еволюції сучасної західної науки як специфічної діяльності з виробництва та отримання нових знань. З кінця XVII століття в європейській науці домінуючою була звільнена від теології механістична парадигма. Її характерними рисами стає відмова від апелювання до теології для пояснення наукових фактів, визнання, як зазначає Г. Моргентау, можливостей розуму, озброєного методом, не тільки пізнати закони розвитку природи та суспільства, але й керувати цими процесами, тобто «віра в науку стає головною характеристикою способу мислення... наука визнається спроможною, хоча б потенційно, вирішити всі людські проблеми» [1, с. 2]. Термін «міжнародні відносини» використовується Дж. Бенетом ще наприкінці ХУШ століття, коли рівень розвитку суспільної думки створює інтелектуальне середовище для розуміння необхідності впорядкування і регламентації поведінки держав на міжнародній арені [2, с. 23]. Категорія «міжнародний порядок» фіксує базові онтологічні ознаки міжнародних відносин і вводиться в науковий обіг на межі ХІХ–ХХ століття, що пов'язують із назвою книги Г. Уеллса, члена заснованого в 1884 році в Лондоні Фабіанського товариства, в якому широке коло інтелектуалів обговорювало різноманітні соціальні і політичні питання, визнаючи необхідність раціонального планування політичних дій.

З останньої чверті ХІХ століття домінуючою стає енергетична парадигма. Еволюція наукового знання проходила під знаком диференційної тенденції, яка знаходила своє відображення в багатодисциплінарності, виокремленні нових предметних галузей, що призводило до формування все більшої кількості наукових дисциплін та субдисциплін. Із цього періоду розпочинається і систематизоване та цілеспрямоване дослідження міжнародних відносин. Подальше накопичення наукової інформації і зміни в трансляції наукових знань сприяли формуванню інформаційної парадигми, в межах якої відбувається диференціація наук про міжнародні відносини. В умовах поступового розмивання кордонів між внутрішньою та зовнішньою політикою в дослідженнях міжнародних відносин посилюється політична компонента. Говорячи про міжнародно-політичну науку, мається на увазі більш політологічна, ніж історична чи правова орієнтація дисципліни. Ускладнення суб'єкта функціонування науки як соціального інституту, пов'язаного з іншими підсистемами держави, суспільства, з економікою, освітою, політикою, культурою, сприяло формуванню організаційної парадигми. Інформаційна та організаційна парадигми отримали оформлення у відповідних наукових теоріях, зокрема системній. Оскільки системний підхід виявляється в трактуванні міжнародних відносин як цілісного явища, де існують закономірні зв'язки між його елементами, чітка ієрархія та сталі взаємозалежності, теорія міжнародного порядку як складова частина теорії міжнародних систем досліджує поведінку міжнародних акторів, яка впливає з їх взаємодії в межах системи [3, с. 46].

Одночасно з руйнацією біполярного світового порядку відбувався прискорений процес трансформації більш глобального Вестфальського порядку. Базові принципи підтримки стабільності міжнародного порядку сьогодні намагаються переглянути. Найголовнішим принципом підтримки стабільності міжнародного порядку був принцип балансу сил. Але він найбільш успішно працює лише в таких міжнародних системах, які мають чітку ієрархічну структуру, відбудовану на основі силових потенціалів наймогутніших держав. У результаті збільшення кількості складових елементів та їх взаємозв'язаності поміж собою трансформується сама структура системи і, відповідно, порядок, що в ній утворюється. Сучасна міжнародна система еволюціонує і ускладнюється за рахунок створення мереж і нових корелятивних взаємозв'язків між її елементами. У той же час принцип балансу сил зберігає своє значення, оскільки світ продовжує базуватись на державоцентричній основі.

Ідея щодо внутрішньої неоднорідності сучасної міжнародної системи і типологічної різноманітності її підсистем знайшла відображення, зокрема, в Г. Кіссінджера. Якщо у своїй роботі «Дипломатія» він висловлює точку зору, що порядок у сучасній системі буде забезпечуватись за зразком Віденського «концерту націй», але баланс сил буде здійснюватися на глобальному рівні [4, с.15], то в подальших працях, зокрема «Чи потрібна Америці зовнішня політика?» [5] та «Світовий порядок» [6], він вже акцентує увагу на неоднорідності глобальної міжнародної системи. Звідси від приходить до висновку щодо необхідності сформулювати концепцію порядку в межах окремих регіонів, прийнятну для інших, зауважуючи, що військово домінування в регіоні однієї тоталітарної держави

загрожує міжнародним порядкам інших регіонів. Він визначає декілька рівнів порядку: як теоретичної моделі, зокрема на рівні окремого регіону чи цивілізації; на рівні міжнародного порядку як практичного втілення вказаних концепцій на значній частині території світу, настільки значній, що це може впливати на глобальний баланс сил [6, с. 289–299].

Після закінчення блокового протистояння виникає ідея щодо безконфліктного розвитку міжнародних відносин і переході ліберальної демократії на домінуючі позиції у світі (Ф. Фукуяма). Але нагадаємо, що Вестфальська модель, яка з початку була моделлю євроцентричною, не була побудована на ціннісних орієнтирах, що надавало їй безсумнівні переваги, оскільки цінності не можуть бути предметом обговорення і з них неможливі компроміси. Основою цієї моделі стали державні інтереси, з приводу яких компроміс є можливим. Її толерантність до внутрішньої організації елементів, які поступово до неї залучались, стала однією з причин того, що цей проект згодом перетворюється на глобальний, розповсюджується на інші континенти. Він існує 370 років, з яких вже майже 100 років, з точки зору багатьох дослідників, знаходиться в стані кризи, але зберігається до сьогодні, хоча і з певними модифікаціями.

Але свої правила діяли і в довестфальському світі, зокрема в довестфальських міжнародних системах. Вибір точки відліку системності в міжнародних відносинах – проблема скоріше методологічна, ніж історична [7, с. 201]. Виникнення міжнародних систем неможливо датувати конкретним роком або століттям, дискусії щодо часу виникнення системності в міжнародних відносинах ще й досі тривають. К. Уолтц вважає, що теорія міжнародних систем має досліджувати весь період історії, який дозволяє запровадити його періодизацію [2, с. 389]. Донедавна домінуючою була точка зору лише щодо системності Вестфальського світоустрою, тобто найчастіше історію міжнародних систем починали з 1648 року – підписання Вестфальського миру, що заклав основи моделі міжнародної системи, яка буде застосовуватись в глобальних масштабах. Але варто зауважити, що регіони поза межами Західного світу відігравали мінімальну роль у первісному формулюванні чинних правил її функціонування, а на сучасному етапі ставлять під сумнів їхню доцільність і ясно дають зрозуміти, що намагатимуться їх змінити.

Вважаємо, що цілком правомірно вести мову про системну організацію Довестфальського світу, особливістю якої було автономне та відносно відокремлене співіснування декількох регіональних систем міжнародних відносин: на Близькому Сході та Середземномор'ї, у Східній Азії та на Індійському півострові, в Північній Америці та в Австралії тощо, які інколи співіснували паралельно, і відносини між якими мали фрагментарний характер. Як правило, ці системи являли собою сукупність географічно близьких політичних спільнот, котрі підтримували між собою регулярні відносини, існували в межах однієї чи декількох споріднених цивілізацій. Системність при цьому знаходила вираз, насамперед, у регулярності взаємодій і в суперництві складових частин системи. Кожна із систем мала відмінні внутрішньо- та зовнішньополітичні правила і принципи функціонування, що дає нам підстави констатувати існування конкурентних моделей міжнародного порядку, тобто типів структурної організації системи, які розвивались за власним алгоритмом, характерним для даної історичної епохи, як похідних від цивілізаційних уявлень про порядок загалом. Як зазначає Г. Кіссінджер, панівні на той час технології не заохочували або навіть не дозволяли функціонування єдиної глобальної системи. Не маючи ні засобів взаємодії один з одним на сталій основі, ні принципів вимірювання могутності одного регіона порівняно з іншим, кожен осередок розглядав власний порядок як унікальний. Кожен вважав себе моделлю правильної організації всього людства» [6, с. 8]. У межах цього етапу можна виокремити близькосхідну стародавню, далекосхідну (східноазійську) міжнародні системи, міжнародну систему в Південній Азії, античну середземноморську, близькосхідну ісламську міжнародні системи, систему навколо Візантійської імперії та європейську середньовічну міжнародну систему.

Далекосхідна (східноазійська) міжнародна система була заснована на власній теоретично універсальній концепції порядку. Китаєцентризм обґрунтовував провідну роль Китаю в регіоні і у світі в цілому. Традиційний китайський світовий порядок уявлявся як існування Центру світу – Піднебесної – Китаю, оточеного залежними державами. Упродовж століть ці ціннісні орієнтири практично не змінилися. Особливостями Китаю є висока внутрішня гомогенність, незалежність, тривалість і стійкість китайської цивілізації. У певному сенсі його можна вважати одним із найстаріших глобальних проектів, оскільки він володіє всіма проектоутворюючими ознаками, а саме: проектостворюючою територією (традиційна територія розселення ханьців), проектоутворюючим народом (великоханьці), проектоутворюючою ідеєю – (доктрина Центру світу – Піднебесної Середньої Імперії та «Волі Неба») та проектоутворюючою елітою – чиновництвом, яке служить державі (раніше під керівництвом імператора – «Сина Неба», зараз цю функцію виконує ЦК КПК) [8, с.162]. Традиційні цінності, уяви китайців про світ, місце та роль Китаю у світовій політиці і економіці виступають в якості фундаменту, який визначає його бачення нового міжнародного порядку. Частково вони спираються на традиції китаєцентризму, обґрунтуванні провідної ролі Китаю в регіоні і у світі в цілому, оскільки протягом більшої частини своєї історії Китай розцінював міжнародну систему як таку, що

чекає його лідерства. Притаманні китаєцентризму вертикальні зв'язки в міжнародних відносинах були спроектовані на систему взаємовідносин Китаю із зовнішнім світом. Така природа системи відрізнялася від Вестфальської моделі, апробованої в Європі. Міжнародні відносини в Азії характеризувалися значною увагою до збереження формальної ієрархії між регіональними акторами. У Вестфальській Європі існувала інша традиція: держави-нації були формально рівні між собою, але практика доводила існування неформальної ієрархії. До середини XIX століття китаєцентрична система була основою міжнародних відносин у Східній Азії, але згодом була зруйнована діями західних колоніальних держав. На сучасному етапі керівництво країни підтримує концепцію «багатополярності» і побудови багатополярного світу, переходу від «вертикального світового порядку», в якому домінували західні цінності, до «горизонтального», де Китай стане нарівні з західними країнами як в економічному і політичному, так і в духовному сенсі. Такий підхід відбувається в межах поступового позиціонування Китаю в якості «відповідальної глобальної держави». З точки зору китайських політологів, на сучасному етапі США мають перевагу над іншими державами, але тенденція до багатополярності знаходить відображення у формуванні нових полюсів багатополярного світу – США, Росії, ЄС, КНР, Японії. Більш важливого значення набувала економічна взаємодія і створення нових зовнішньополітичних концепцій, які надавали б змогу проводити китайську експансію невійськовими засобами: концепції «мирного піднесення», «глобальної відповідальності», «концепції наукового розвитку», концепції «гармонійного світу». В основі нового курсу КНР була ідея «комплексної державної могутності», яка полягала в тому, що в сучасних умовах державна потуга визначається не тільки військовим потенціалом, але й вираженою зовнішньою політикою, рівнем соціально-економічного розвитку, економічним потенціалом.

На відміну від китайського, «індійський проект» не може претендувати на статус «глобального». Міжнародна система в Південній Азії базувалася на цінностях традиційних індійських релігійно-філософських систем величезного культурного впливу – передусім індуїзму, а також буддизму і джайнізму – «концепції єдиного світу», тобто сприйняття світу як цілісної єдиної родини, «єдності в різноманітті», традиції толерантності, взаємоповаги та шанування ідей і поглядів інших, «теорії ненасилля». У той же час ще за тисячоліття до європейців міністр IV століття до н.е. Каутилья в «Артхашастрі» спромігся викласти політичні принципи мовою теорії балансу сил, визначаючи метою стратегії підкорення інших держав і подолання наявного балансу сил, що стоїть на шляху до перемоги [6, с. 156]. Але пріоритет віддавався мирним засобам у вирішенні конфліктних питань, війна в індійців традиційно вважалась останнім засобом у політиці. Визнаючи, що суміжні держави існують у стані прихованої ворожості, високо цінувалося вміння жити в гармонії з «сусідами сусідів». Індійське суспільство пригнуло використовувати здобутки інших і навчати їх власним цінностям, а їхні культури в кінцевому підсумку приймало, поглинало і змішувало з власною.

Близькосхідна ісламська міжнародна система теж володіла власним баченням єдиного божественно санкціонованого врядування, що об'єднує світ. Іслам виступає як організуючий фактор в історії Сходу, ядро та мотивуюча сила ісламської цивілізації, володіє підвищеною здатністю мобілізувати великі маси людей, на сучасному етапі є найбільш динамічною з усіх світових релігій. На користь глобальної ролі ісламу свідчить, зокрема, його детериторізація. Специфіка мусульманської релігії визначається тим, що із самого початку іслам формувався як державна релігія, і цей стан є для нього найбільш природним. Іслам являє собою всеохоплюючу релігію, на відміну від християнства, котре в різні періоди своєї історії контролювало в тій чи іншій мірі суспільне життя, але ніколи не витискувало повністю світської влади, іслам заповнював усі сфери мусульманського суспільства, визначав характер економічних відносин, форми політичної організації, соціальну структуру, культуру і побут віруючих. Ісламська релігійна доктрина містить у собі не тільки релігійно-філософські і моральні принципи, але й приписи соціально-економічного і політичного характеру. Важливою складовою ісламського фундаменталізму є поділ світу на «територію ісламу» та «територію війни», концепції халіфату, утворення єдиної ісламської держави та джихаду, принципи ісламської солідарності, тобто власні принципи побудови нового міжнародного порядку.

Таким чином, існують «незахідні» альтернативні моделі міжнародного порядку, робиться виклик тим механізмам його регулювання, котрі були закладені в західному світі, з'являється усе більша кількість їхніх альтернатив. До участі в його підтриманні, в якій раніше були задіяні держави західної цивілізації, залучаються й інші цивілізаційні центри. Серед них – нові зростаючі потужні гравці, насамперед Індія і Китай, у традиційних світоглядних доктринах існують свої підходи до можливого міжнародного порядку. Крім того, вони хочуть бути вільними в впровадженні власних зовнішньополітичних курсів. Як індійська та китайська, так і ісламська моделі за своєю суттю не відповідають теоретичним моделям, які є звичними для західного сприйняття. Порівнюючи Китай і Сполучені Штати, Г. Кіссінджер зазначав, що спільним для них є визнання власної «особливої місії», відмінним – те, що Китай ніколи не підтримував американську ідею універсалізму для розповсюдження своїх цінностей в усьому світі [9, с. 32]. За тенденції посилення конфліктної опозиційності лідерській

парадигмі побудови глобального світоустрою її перестають сприймати як інтеграційний імператив, що призводить до необхідності або чергової парадигмальної модифікації лідерської моделі, або самого лідера структурно-системних побудов на міжнародній арені, чи зміни лідерської моделі взагалі.

Висновки. Формування сучасного міжнародного порядку відбувається як діалектичний процес взаємодії тенденцій збереження наступальності з попередньою історичною формою існування міжнародного порядку і його радикального оновлення в найбільш істотних рисах. Він формується як порядок глобальної спільноти, як глобальний порядок, на основі поєднання як загальнолюдських, так і унікальних характеристик, які історично формувались на основі матеріальних та духовних цінностей традиційних культур та інтегративної культури світового співтовариства і потребують подальшого наукового дослідження.

Побудова науково обгрунтованої моделі міжнародних відносин має базуватись на об'єктивних закономірностях розвитку суспільних відносин і світу в цілому, що надає можливості не тільки адекватно описувати міжнародно-політичні процеси, але й прогнозувати їх подальший розвиток, що й визначає основні напрями подальшої наукової розвідки. Перспективи подальших досліджень пов'язані, на наш погляд, із визначенням шляхів модернізації Вестфальської світополітичної моделі відповідно до сучасних реалій, оскільки вестфальські принципи оскаржуються з усіх сторін і з ностальгією пригадуються альтернативні моделі.

Пошук адекватної стратегії подальшого поступу, що кореспондує з міжнародним досвідом та успішною практикою лідерів світової спільноти й містить сучасний категоріально-інструментальний апарат для розуміння політичних проблем міжнародних систем і глобального розвитку, є імперативним і пріоритетним для України. Військова агресія РФ проти України свідчить про прагнення Росії нав'язати власне бачення принципів організації нового міжнародного порядку, які базуються на праві глобальних держав порушувати норми міжнародного права, відмові від врахування інтересів середніх та малих держав, перегляді Ялтинсько-Потсдамського територіального устрою світу.

Відсутність єдності поглядів наукової спільноти щодо ключових чинників формування сучасного міжнародного порядку, переформатування і розвитку міжнародної системи зумовили інтенсифікацію теоретизування щодо формування нового міжнародного порядку. В умовах зовнішньої агресії проти України ці дискусії виходять далеко за межі теоретичних розробок і зумовлені необхідністю збереження незалежної української держави і важливістю розв'язання конкретних завдань як її зовнішньої, так і внутрішньої політики.

Література:

1. Morgenthau Hans J. The Dilemma of Scientific Man. Hans J. Morgenthau. International Relations in Perspective. Henry R. Nay, Editor. George Washington University. Washington, 2010.
2. Buzan Barry, Little Richard. International Systems in World History. Remaking the Study of International Relations / Barry Buzan, Richard Little. Oxford University Press, 2000. 452 p.
3. Мальський М.З., Мацяк М.М. Теорія міжнародних відносин. К.: Кобза, 2003. 528 с.
4. Киссинджер Генрі. Дипломатія. Научно-издательский центр «Ладомир». 1997. 848 с.
5. Kissinger H. Does America need a foreign policy? Toward a diplomacy for the 21st century. New York: Simon & Schuster, 2001. 352 p.
6. Киссинджер Генрі. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті. К.: Наш формат, 2017. 320 с.
7. Міжнародні системи і глобальний розвиток / Кер. авт. колективу О.А. Коппель; за ред. Л.В. Губерського, В.А. Манжолі. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 606 с.
8. Ачлей А. Китайская грамота: что у китайцев не так, как у других, и как это знание применить с пользой для дела. М.: ООО «Издательство «Волант», 2011. 336 с.
9. Киссинджер Генри: О Китае. Москва: АСТ, 2014. 635, [5] с.